

Studiesucces voor MBO-instromers in jaar 1 van de lerarenopleiding: een vak apart

In dit artikel wordt verslag gedaan van een uitgebreide evaluatie van onderdelen van een programma gericht op verhoging studiesucces binnen Hogeschool Rotterdam in 2011. Onderzocht is of interventies die erop gericht zijn om de uitval van MBO-instromers in het eerste jaar van hun studie (in dit geval de 2e graads lerarenopleiding Engels) te voorkomen ook werkelijk effectief zijn. Er is voor dit onderzoek een drietal interventies geselecteerd die allen deel uitmaken van het hogeschoolbrede programma 'Studiesucces voor Iedereen' (Huurman, 2009). De interventies betreffen achtereenvolgens: de Summerschool; Peercoaching en Geïntensiverde studieloopbaancoaching. Het effect van de interventies wordt nagegaan bij instromers uit het MBO (Middelbaar Beroeps Onderwijs), omdat bij deze groep studenten de uitval op de hogescholen het grootst is.

We starten met informatie over de uitval en mogelijk succesvolle interventies gericht op verhoging studierendement. Vervolgens beschrijven we hoe we door gesprekken met studenten en het inventariseren van uitvalgegevens meer informatie hebben gekregen over de effecten van de interventie. Twee van de drie interventies hebben geleid tot minder uitval. We sluiten af met conclusies en aanbevelingen voor nadere uitwerking en aanscherping van interventies en evalueren de wijze waarop de effecten onderzocht zijn.

Verhoging studierendement

Het rendement (hier gedefinieerd als het percentage studenten dat na acht jaar het diploma van de vierjarige bacheloropleiding heeft gehaald) van studenten in het hoger beroepsonderwijs is al een aantal jaren een 'hot' item op zowel de agenda van de Nederlandse hogescholen (Hogeschool Rotterdam, 2007) als binnen de politiek. Na acht jaar opleiding heeft 66% van de MBO-instromers (studenten die voortgaand aan het hoger beroepsonderwijs een middelbare beroepsopleiding hebben gevolgd), 70,1% van de HAVO-instromers (studenten met een vooropleiding Hoger Algemeen Vormend Onderwijs) en 81,1% van de VWO-instromers (Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs als vooropleiding) een diploma gehaald (HBO Raad, 2009). Een op de drie MBO'ers haalt het dus niet. Dat zijn zorgwekkende gegevens in een tijd waarin de studiefinanciering onder druk staat en er vanuit de politiek (VVD standpunten, 2012) veel nadruk ligt op de 'kenniseconomie'. Vooral in het eerste jaar is de uitval hoog. Van alle studenten was de uitval in 2011 15,8%, van de MBO-ers viel in datzelfde jaar 21,1% uit in het eerste studiejaar (Studiereviews, 2011).

Aandacht voor MBO-instromers

Om de uitval te verminderen en het rendement te verhogen hebben veel hogescholen programma's ontwikkeld waarbij opvallend veel aandacht is voor MBO-ers omdat de doorstroom van MBO naar HBO steeds belangrijker wordt. Het streven van de overheid om de Lissabon-doelstelling van 50% hoger opgeleiden op de arbeidsmarkt te halen (European Council, 2000) kan alleen gerealiseerd worden als er meer MBO-ers hun studie vervolgen in het HBO (Zutven, Hendriks & Van der Plas, 2008). Zover is het nog niet. In 2010 zijn 312.700 studenten ingeschreven in het HBO. Van de HAVO-gediplomeerden in 2010 stroomt 75% door naar het HBO en van de VWO-gediplomeerden gaat 86% naar het hoger onderwijs (12% HBO en 74% WO). Van de MBO'ers met een diploma niveau 4 stroomt slechts 41% direct door naar het HBO (CBS, 2011).

Het inzicht dat MBO-instromers niet vanzelfsprekend succesvol door het HBO stromen wordt inmiddels breder gedeeld. Ook andere hogescholen (Er zijn voorbeelden bekend van Hogeschool Utrecht en de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen) hebben programma's ontwikkeld die beter aansluiten bij de behoeftes van deze specifieke doelgroep. Voor wat betreft die overstap van MBO naar HBO is lang gedacht dat afstemming van kennis en kennisniveaus voldoende waarborg zou zijn voor een drempelloze doorstroom. Het blijkt echter dat overbruggen van de verschillen in didactische en pedagogische aanpak zeker zo belangrijk is. Daarnaast is er een wezenlijk verschil tussen de generieke HBO-competenties en MBO-competenties.

AUTEUR(S)

Peter Wildschut,
Hogeschool Rotterdam

De vraag is dan hoe de MBO'ers zo kansrijk mogelijk begeleid kunnen worden. Uit de praktijk komen verschillende geluiden, bijvoorbeeld van pabo's (Pedagogische academies voor het basisonderwijs) met MBO'ers in de opleiding:

“Er wordt vrijwel altijd gewezen op de grote individuele verschillen tussen studenten en de verschillen die er bestaan in het niveau van de diverse toe leidende MBO opleidingen. Desondanks zijn docenten en directieleden veelal van mening dat studenten met een MBO vooropleiding een achterstand hebben op vakinhoudelijk terrein (taal, rekenen/wiskunde en wereldoriëntatie). Daarnaast zien veel medewerkers van pabo's ook verschillen in leerstijlen en studievaardigheden. Over het algemeen bestaat de mening dat studenten met MBO als vooropleiding meer behoefte hebben aan instructie. Ook gaat het leren hen beter af naarmate de stof een duidelijkere koppeling met de praktijk heeft en wanneer er minder reflectie vereist wordt. Verder lijken MBO-instromers meer dan havo-instromers moeite te hebben met het vergaren van kennis en het verkrijgen van diepgang.” (Bergen, 2006, p. 50).

Welke interventies zijn succesvol?

Uit de documenten van het DEEP-project (Documenting Effective Educational Practice) (Kuh G.D. et al, 2005) zijn theoretisch onderbouwde verbetermaatregelen te destilleren. Uit hun onderzoek naar de organisatorische, culturele en pedagogische kenmerken van 'colleges' en universiteiten met een hoog studieresultaat blijkt dat dit soort instellingen zich onderscheiden door:

- een 'levende missie' die feitelijk doorwerkt in het onderwijs;
- centraal stellen van de student vanaf het begin als 'lerend individu';
- de onderwijsomgeving via allerlei connecties te verbinden met de buitenwereld;
- een programma dat doelgericht, transparant en samenhangend is;
- een vernieuwende mentaliteit en cultuur die gericht is op permanente verbetering;
- gedeelde verantwoording tussen studenten, docenten en ondersteunende staf.

Ook het promotieonderzoek van Prins (1997) 'Studie-uitval in het wetenschappelijk onderwijs. Studentkenmerken en opleidingskenmerken als verklaring voor studie-uitval' biedt aanknopingspunten voor hogescholen om hun programma's voor studieresultaat met behulp van de resultaten van empirisch onderzoek conceptueel 'tegen het licht' te houden.

Op basis daarvan zijn er binnen het verbeterprogramma van Hogeschool Rotterdam 'Studiesucces voor Iedereen' maatregelen geadviseerd op vier terreinen, namelijk: Voorlichting, Studiebegeleiding, Onderwijsorganisatie en Onderwijsprogramma's. De Onderwijsraad geeft in het advies: 'De weg naar de hogeschool' (2009) naast kaders waaruit interventies kunnen worden geformuleerd ook het belang aan van gedegen onderzoek naar effecten van interventies. Zij adviseert: *“Doorgaan met beleidsmaatregelen. Waarbij een goede evaluatie van de effecten en het bijstellen aan de hand van de effectmeting onontbeerlijk is.”* De Onderwijsraad doet in het algemeen de aanbeveling

systematisch evidenties op te bouwen over de werking van maatregelen van opleidingen en instellingen, zo ook maatregelen die zijn gericht op een betere bewaking van de rendementen. Deze stapeling van evidenties vindt zij ook noodzakelijk alvorens te besluiten tot het opschalen van bewezen goede praktijken. (Onderwijsraad, Een succesvolle start in het hoger onderwijs, 2008).

Over het algemeen bestaat de mening dat studenten met MBO als vooropleiding meer behoefte hebben aan instructie.

Verbeterpraktijken voor MBO-instromers op de lerarenopleiding Engels onderzocht

Hogescholen zijn aan de slag gegaan met bovengenoemde bevindingen en kaders om een hoger rendement te bewerkstelligen. Er is de afgelopen jaren veel geïnvesteerd in loopbaanoriëntatie- en begeleiding binnen programma's met verschillende benamingen zoals 'Studiesucces voor Iedereen' (Huurman, 2009) van Hogeschool Rotterdam. Ook in Rotterdam is echter nog geen sprake van een systematische opbouw van research-based evidence. Het hier beschreven onderzoek naar opbrengsten wil bijdragen aan het genereren van meer evidentie.

De focus in dit onderzoek ligt op een groep studenten met een MBO niveau 4 vooropleiding, specifiek een groep van 34 MBO-instromers die zich inschreven voor de 2e graads lerarenopleiding Engels aan Hogeschool Rotterdam. Binnen het gehele Instituut Lerarenopleidingen van Hogeschool Rotterdam was de uitval van eerstejaars MBO-instromers (cohort 2009/2010) 2010 43% en bij de 2e graads lerarenopleiding Engels was het zelfs 79,3%. Er werd in het daarop volgend studiejaar 2010/2011 voor bij MBO-instromers veel nadruk gelegd op het direct in het eerste jaar volgen van het programma 'Studiesucces voor iedereen' (Huurman, 2009), of onderdelen daarvan. Deelname blijft uiteindelijk wel vrijwillig. Het totale programma omvat acht interventies, waarvan er voor deze studie drie op hun effecten onderzocht zijn (Wildschut, 2011). De onderzochte interventies zijn:

1 De Summerschool

De 'Summerschool' is een scholingstraject voor eerstejaars studenten aan Hogeschool Rotterdam, voorafgaand aan de start van het collegejaar. Het accent ligt op verbeteren van Nederlands met de mogelijkheid tot het maken van de verplichte instaptoets. Daarnaast wordt aandacht besteed aan studievaardigheden en presentatietechnieken. Als onderdeel van de Summerschool is er in het kader van 'binding' een sociale activiteit: in dit geval een excursie.

2 Peercoaching

Binnen deze interventie worden 'Peercoaches' ingezet. Dat zijn studenten uit hogere jaren die

eerstejaars studenten behulpzaam zijn bij studievaardigheden als time management maar ook bij vakonderdelen die door de eerstejaars studenten als struikelblokken ervaren worden. Studenten kunnen zelf een beroep doen op een 'peercoach' of zoeken een 'peercoach' op aanwijzing van hun studieloopbaancoach.

3 *Geïntensiveerde studieloopbaancoaching*

'Intensivering van studieloopbaancoaching' betekent in dit traject dat anders dan gebruikelijk meer maatwerk mogelijk is. Afhankelijk van de situatie van de student zijn er minimaal vier, maximaal tien individuele gesprekken per jaar mogelijk. Dit werd in het onderzochte jaar voor het vak Engels gerealiseerd door iedereen met een MBO achtergrond in één klas te plaatsen. Daardoor werd tevens het gevoel van herkenning en saamhorigheid bevorderd. De studieloopbaancoaching werd verzorgd door een docent die zelf jarenlang op het MBO lessen had verzorgd en dus wist wat de problemen en achtergronden van de meeste studenten waren. Als onderdeel van dit programma worden in de docentenvergaderingen in het 1e studiejaar de resultaten van instromende MBO-ers expliciet gemonitord. Tevens wordt in het programma voor studieloopbaancoaching een procedure voor het voeren van exitgesprekken opgenomen. Bij uitval is het exitgesprek met de studieloopbaancoach het laatste individuele gesprek. In het exitgesprek wordt de uitvaller doorverwezen naar INFOSHOP, het trajectbureau van ROC (Regionaal Opleidings Centrum), Zadkine, ROC Albeda, Gemeente Rotterdam en het UWV (Uitvoering Werknemers Verzekeringen, het bedrijf dat de uitkeringen verstrekt van werknemersverzekeringen). INFOSHOP kan bemiddelen naar een andere (MBO-) opleiding en/of naar passend werk.

Het onderzoek naar effecten van deze drie interventies heeft geleid tot de volgende onderzoeksvragen:

- Is de inzet van de 'Summerschool' en 'peercoaches' plus 'de intensivering van studieloopbaancoaching' effectief in de bevordering van het studiesucces van MBO'ers op het Instituut Lerarenopleiding voor het vak Engels?
- Welk effect hebben de onderzochte interventies in termen van uitval en studierendement?
- Is er een verklaring voor het effect van de onderzochte interventies op uitval en studierendement?

Het onderzoek

Het onderzoek is uitgevoerd vanaf 1 september 2010 tot 1 maart 2011 bij 34 MBO-instromers die de 2e graads lerarenopleiding Engels volgen. Het onderzoek is zowel kwantitatief als kwalitatief van opzet door het gebruik van resultatencores voor vakonderdelen, vragenlijsten en interviews.

Data zijn verzameld door bij alle studenten met vaste regelmaat gestructureerde interviews af te nemen (4 interviews, om de zes weken), gestructureerde exitgesprekken gevoerd met de uitvallers (aan de hand van het hogeschool protocol) en er is een vragenlijst uitge-

zet onder de studenten die hun studie wel vervolgden.

Van alle studenten is geïnventariseerd: welke sector binnen het MBO is gevolgd (bijv. horeca, toerisme, handel); hoe zit het met de studievoortgang qua vakken (welke punten heb je al behaald, welke onderdelen kosten moeite en waarom?); hoe zit het met de studiebelasting (hoeveel tijd besteed je aan de studie, verschilt dat per onderdeel en hoeveel?); is er behoefte aan extra ondersteuning? (denk je dat je het alleen aan kunt, heb je meer hulp nodig van een docent, is een peercoach voor dat onderdeel een optie?); hoe zijn de privé omstandigheden? (thuiswonend, thuissituatie, studiegelegenheid, bijbaan/financiën, gezondheid, afkomst, leeftijd?). Daarnaast is expliciet gevraagd naar hun deelname aan de interventies en de door hen ervaren opbrengsten daarvan. Daarbij zijn voor elke van de drie interventies vragen gebruikt als: ken je de genoemde interventie, heb je daar aan deelgenomen en waarom wel/niet, wat is jouw mening over de interventie, wat is voor jou de opbrengst geweest en waarom?). De verwerking en analyse van de data is uitgebreid beschreven in Wildschut (2011). Hier volstaan we met het beschrijven van de resultaten.

De interventies van zowel Peercoaching als Geïntensiveerde studieloopbaancoaching kunnen als effectief beoordeeld worden.

Resultaten

Het effect van de Summerschool is niet vastgesteld omdat slechts twee studenten uit de onderzoeksgroep hebben geparticipeerd. De redenen voor niet-deelname zijn onder andere dat studenten zich later ingeschreven hebben, nog op vakantie waren of het startgesprek gemist hebben waarin de verwijzingen gedaan werden. Ook bleek bij startgesprekken vaak dat het niveau van studievaardigheden en kennis van het gekozen vak vaak als voldoende gekwalificeerd kon worden, zodat geen verwijzing volgde.

De interventies van zowel Peercoaching als Geïntensiveerde studieloopbaancoaching (voeren van meer studievoortgangsgesprekken, het plaatsen van alle MBO'ers in een aparte groep, begeleiding door een studieloopbaancoach met kennis van de aard en structuur van het MBO) kunnen als effectief beoordeeld worden. Het effect op de uitval en het studierendement is 'gunstig' te noemen.

Na afsluiting van het onderzoek (in de maand maart van het eerste studiejaar) studeerden er nog 26 van de 34 instromers en waren slechts acht studenten (is 23,5 procent) voortijdig uitgestroomd. Vergelijking van deze opbrengst met de uitval in 2009/2010 (43 % uitval binnen het gehele instituut; 79,3 % binnen de lerarenopleiding Engels leidt tot een overtuigend hoger rendement.

Studenten die wel zijn gestopt geven als redenen daarvoor: Verkeerde studiekeuze vak; Verkeerde beroepskeuze; Stage viel tegen; Tegenvallende resultaten en/of Privé omstandigheden.

Deze redenen worden zowel door autochtone als allochtone studenten genoemd. Voor de laatste groep zijn de genoemde redenen bekend uit het onderzoek Severiens (2009) naar verschillen tussen allochtone en autochtone studiestakers. Severiens heeft alleen aan het eind van het studiejaar uitvalredenen geïnventariseerd en niet tussentijds, zoals in deze studie. Aan het eind van het jaar zijn er ook studenten die gedwongen uitvallen door een negatief bindend studieadvies; die uitvallers zijn er nog niet in de maand maart van het studiejaar.

Studenten pleiten voor meer niveautoetsen vóór de poort (op zowel het MBO als het HBO) en geven aan op het MBO al te willen werken aan studievaardigheden en deficiënties.

Door studenten genoemde positieve punten (wat gezien kan worden als redenen om te blijven) is de ervaring verbonden te zijn met de opleiding door de interventies. Studenten hebben het gevoel 'erbij' te horen door de aandacht van de docenten die ze krijgen. Dat draagt er volgens hen toe bij de studie vol te kunnen houden. Dit belang van affectieve binding wordt keer op keer ook bevestigd in het werk van Tinto (Tinto, 1975) en Pascarella en Terenzini (1991) en meer recent in onderzoek uit de V.S. en Australië (Barefoot, 2000; Russell & Brinkworth, 2009). Bevin- dingen waar hogescholen nog verder hun voordeel mee kunnen doen.

Andere opvallende door studenten genoemde zaken zijn:

Van de negen allochtone studenten zegt er niet één nadeel te ondervinden van zijn/haar afkomst bij het studeren aan de hogeschool.

De startgesprekken worden in grote meerderheid niet als een meerwaarde gezien en sommige studenten wisten niet eens van het bestaan af.

Acht respondenten zien de steun van medestudenten als motiverend en gunstig voor hun resultaten, dat geldt juist niet voor zes van de respondenten. Zij zitten voor zichzelf op school en ergeren zich soms zelfs aan hun medestudenten.

Studenten willen meer voorlichting over de inhoud en werkdruk van de studie.

Studenten hebben behoefte aan meer begeleiding vanwege de grote overstap.

Studenten pleiten voor meer niveautoetsen vóór de poort (op zowel het MBO als het HBO) en geven aan op het MBO al te willen werken aan studievaardigheden en

deficiënties, iets dat nauw aansluit bij het programma 'Studiesucces voor Iedereen' (Huurman., 2009).

Conclusie, discussie en aanbevelingen

Gezien de uitvalcijfers kan voorzichtig aangenomen worden dat de genoten interventies positief gewaardeerd worden en er een positief effect is op het rendement; er is binnen de Lerarenopleiding Engels bij MBO-instromers opvallend minder uitval in het eerste jaar tijdens de looptijd van het onderzoek. Daarmee zijn de Lissabon doelstellingen nog niet gerealiseerd en de opbrengst afgezet tegen alle inspanningen maakt duidelijk dat verhogen van het studiesucces 'een vak apart' is. Het rendement zal pas echt veel hoger worden als de bestaande interventies structureel voortgezet en uitgebouwd worden voor nog een aantal jaren. Afzonderlijke onderdelen binnen verbeterprogramma's zullen op basis van effectmeting aangescherpt moeten worden en dan kan alleen als er ook effectmeting plaatsvindt voor elke maatregel binnen een programma en niet voor het totale pakket. Op basis daarvan kunnen dan ook beslissingen genomen worden om de onderlinge samenhang tussen maatregelen te verbeteren of te veranderen.

Grotere effecten zijn wellicht mogelijk als er meer cohesie is tussen de afzonderlijke interventies binnen een programma. Het ontbreken daarvan kan ook te maken hebben met een soms gebrekkige conceptuele onderbouwing van verbeterprogramma's. Interventies zouden meer al in de ontwerpfase gevalideerd moeten worden. Dit kan door vanuit een wetenschappelijk vooronderzoek volgens vaststaande protocollen (literatuurstudie en toetsingsonderzoek) te ontwerpen, met als resultaat een gevalideerde matrix voor het ontwerpen van interventies. Het meten van effecten en eventuele bijstelling of herontwerp van een interventie wordt dan simpeler want herhaalbaar maatwerk. Dit komt dan weer de betrouwbaarheid en navolgbaarheid van gegevens en maatregelen ten goede.

Er is hier meer onderzoek, verspreid over meerdere hogescholen en meerdere opleidingen nodig om echt vast te kunnen stellen wat juiste maatregelen zijn voor verhogen van het studiesucces, zoals ook aanbevolen de Onderwijsraad (2009). Daarmee kan pas echt recht worden gedaan aan het belang van alle studenten die instromen en het belang van MBO-instromer in het bijzonder. Hogescholen laten dan nog meer zien doordrongen te zijn van het maatschappelijke en politieke belang om een hoogopgeleide beroepsbevolking te hebben en te bouwen aan 'Professional Capital' (Hargreaves, 2012) in het onderwijs en in de gehele samenleving.

Op deze wijze de praktijk onderzoeken of evalueren leidt tot gevoelens van weemoed maar ook van passie. Weemoed omdat het onderzoek zo snel gaat en meer willen doen niet gerealiseerd kan worden. Passie omdat het doen van onderzoek maakt dat je meer, uitgebreider en grondiger wilt onderzoeken. In een vervolgonderzoek is het aanbevelenswaardig

studenten een heel jaar in plaats van een half jaar te volgen en meerdere aparte meetmomenten uit te voeren op alle maatregelen afzonderlijk. Een ervaren nadeel bij dit onderzoek is gebrekkige informatie over uitval in voorgaande jaren. Er zijn binnen Hogeschool Rotterdam enkel cijfers bekend, geen redenen voor uitval.

De opbrengst van onder andere deze evaluatie heeft al wel geleid tot nieuwe ontwikkelingen en maatregelen binnen het studiesuccesprogramma. Zo is er in nauwe samenwerking met het ROC Zadkine te Rotterdam besloten om het onderdeel 'Studievaardigheden voor het HBO', dat nu nog onderdeel is van 'de Summerschool', al in het laatste half jaar van de MBO-4 opleiding te verzorgen op het ROC voor mensen die al de stap naar het HBO overwegen of dat al besloten hebben. Uitvoering vindt na een 'train de trainer' construct met docenten van de hogeschool en docenten van Zadkine plaats. Effecten hiervan zullen onderzocht worden. Een tweede nieuwe ontwikkeling is de start met intervisiegroepjes voor MBO-instromers zodat er nog nauwkeuriger en hopelijk ook effectiever aan de academische en sociale binding met de hogeschool gewerkt kan worden. Ook hier zal onderzoek naar het effect plaatsvinden.

Voor alles is het belangrijk dat Hogescholen meer samenwerken door maatregelen gericht op verhoging rendement en opbrengsten daarvan uit te wisselen, te vergelijken, en op elkaar af te stemmen om zowel landelijk als per hogeschool een hoger studierendement te realiseren. Veel mensen zijn gepassioneerd bezig om hetzelfde wiel uit te vinden, maar steeds met een andere velg. Voor 'dit vak apart' zou meer gedeeld moeten worden.

N.b. De onderzoeker wil graag het totale onderzoek (werkwijze en opbrengsten) delen met andere leraren-opleiders/onderzoekers.

REFERENTIES

- Bajwa-de Visser, M. (2011). *Effectmeting 'Studiesucces voor iedereen!'. Algemene effectmeting*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- Barefoot, B. (2000). *The First-year Experience. Are We Making It Any Better*. Uitgever About campus = ACPA-College Student Educators International.
- Bergen, D. (2006). *Mbo'ers op de pabo*. Den Haag: SBO.
- CBS (2011). *Jaarboek onderwijs in Cijfers 2011*. Den Haag: CBS.
- European Council (2000). *Conclusies Europese Raad Lissabon*. Opgehaald van http://europa.eu.int/european_council/conclusions/index nl/htm
- Hargreaves, A., &. (2012). *Professional Capital*. London and New York: Routledge.
- HBO Raad. (2009). *Feiten en Cijfers*. Den Haag: HBO Raad.
- Hogeschool Rotterdam (2007). *Positionpaper 2007 - 2011*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- Huurman, A. (2009). *Studiesucces voor Iedereen*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- Kuh G.D. et al. (2005). *Student succes in College. Creating conditions that matter*. San Francisco: John Wiley & Sons, Inc.
- Onderwijsraad (2009). *De weg naar de hogeschool*. Onderwijsraad.
- Pascarella, E.T. & Terenzini, P.T. (1991). *How college affects students*. Springfield: University of Illinois.
- Prins J. (1997). *Studie-uitval in het wetenschappelijk onderwijs. Studentkenmerken en opleidingskenmerken als verklaring voor studie-uitval*. Nijmegen: RUN.
- Russell Brinkworth, B. (2009). *First year expectations and experiences: student and teacher perspectives. Higher Education*, 157-173.
- Severiens, S. (2009). *Stoppen met de tweedegraads lerarenopleiding: een analyse van verschillen tussen allochtone en autochtone stakers*. Den Haag: SBO.
- Studiereviews (2011). *Onderzoek studie uitval HBO studenten. Het belang van een goede studiekeuze*. Studiereviews.
- Tinto, V. (1975). *Dropout from Higher Education: A Theoretical Synthesis of Recent Research. Review of Educational Research*, 45 (1), 89-125.
- VVD standpunten (2012). *Opgeroepen op juni 28, 2012, van VVD: <http://www.vvd.nl/standpunt/1174/kenniseconomie>*
- Wildschut, P. (2011). *MBO - HBO. To be or not to be?* Rotterdam: Hogeschool Rotterdam
- Zutven, A. (2008). *Fontys Competentie Wijzer*. Tilburg: Fontys.